

MARIAN J. PTAK

Uniwersytet Wrocławski
e-mail: avis@prawo.uni.wroc.pl

Wolny wilkierz manów weichbildu i miasta Zielonej Góry z 1418 roku

Wśród wielu źródeł dawnego prawa śląskiego na uwagę zasługują również te, które były rezultatem prawotwórczej aktywności stanów w terytorialnych ramach weichbildu. Jest ich w sumie niewiele, ale rzucają ciekawe światło nie tylko na samą treść obowiązującego w nich prawa, ale także na sposób jego rozumienia, powstawania i stosowania. Celem niniejszego opracowania jest zwrócenie uwagi na przejaw takiej aktywności w weichbildzie zielonogórskim w drugiej dekadzie XV w.

Powstanie weichbildu zielonogórskiego było rezultatem rozwoju osadnictwa, związanego z kolonizacją na prawie niemieckim i zapoczątkowanego na szerszą skalę zapewne dopiero w połowie XIII w. Wskazuje na to stosunkowo późne pojawienie się jego śladów w źródłach pisanych. Objęło ono obszar, którego naturalne granice wyznaczała na północy i wschodzie rzeka Odra, a następnie jej dopływ zwany Śląską Ochłą (*Ochel*) stanowiący w dalszym swoim biegu granicę południową, biegnącą w kierunku zachodnim aż do rzeki Bóbr, płynącej na północ aż do jej ujścia do Odry. Wschodnia granica na Odrze została jednak później przekroczona i zetknęła się na małym odcinku z Wielkopolską i Królestwem Polskim. Obszar ten był pierwotnie związany administracyjnie z Krosnem, potwierdzonym źródłowo znacznie wcześniej, które w politycznych ramach państwa Polan i Piastów (*Polonia*), było ośrodkiem kasztelanii, a następnie dystryktu i księstwa. W dokumencie z 1223 r. jest nawet mowa o prowincji krośnieńskiej (*provincia Crostensis*), a w 1249 r. o mieście i grodzie w Krośnie oraz ziemi do nich przynależnej (*Croznam civitatem et castrum et terram ad Croznam pertinentem*), która obejmowała obszar między Bobrem i Odrą¹.

¹ *Regesten zur schlesischen Geschichte* (RS), „*Codex Diplomaticus Silesiae*” 1884, Bd. VII, Th. 1, nr 270; C. Grünhagen, H. Markgraf, *Lehns = und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, Th. I (GM I), Leipzig 1881, s. 115–116.

Pierwsze nazwy miejscowe, w najbliższej okolicy Zielonej Góry, pojawiły się dopiero na początku XIV w. i spotykamy je najwcześniej w księdze uposażeń Biskupstwa Wrocławskiego². Są to: Płoty (*Ploth*, *Plothow*), Świdnica (*Swidnitz*, *Schweinitz*), Przylep (*Prsilep vel Serathindorf*, *Schertendorf*), Łężyca (*Lanzitz*, *Lausitz*, *Lansitz*), Leśniów Wielki (*Lesnow*, *Lessen*, *Groß Lessen*), Wysokie (*Wysoke*, *Woitschke*, *Schäferberg*), Słone (*Slone*, *Schloin*), Wilkanowo (*Witchenow*, *Wittgenau*), Zielona Góra (*Grunbreg*, *Grünberg*), Jędrzychów (*Heynrichov circa Grunberg*, *Heinersdorf*), Radomia (*Radoma in villa Rethonis*, *Seifersholz*), Chynów (*Chinow*, *Kühnau*), Leśniów Mały (*Lesnow*, *Lessen*, *Wenig Lessen*), Racula (*Razula vel Lewenwalt*, *Lawaldau*), Letnica (*Letnicza*, *Lättnitz*, *Lätnitz*), Laski Odrzańskie (*Laz*, *Läsgen*). Uwagę zwraca pierwotne nazewnictwo tych miejscowości, w przeważającej części wyłącznie polskie. Po raz pierwszy występuje wśród nich również Zielona Góra, jako miejscowość zamieszkała przez mieszczan (*cives*) i określająca położenie tylko jednej miejscowości. Dopiero w dokumencie z 1302 r. Zielona Góra została wymieniona jako centrum jednostki terytorialnej, w której położona była wieś Jędrzychów (*Henrichesdorf in territorio Grunenbergensi*)³. W następnych latach pojawiają się stopniowo kolejne miejscowości: Zatonie (*Martinivilla*, *Günthersdorf*), Zabór (*Saabor*, *Fürstenteich*), Otyń (*Wartenberg*, *Deutsch Wartenberg*), Niedoradz (*Nittritz*, *Nittritz*), Dąbrowa (*Damerow*, *Dammerau*), Kisielin (*Kyslin*), Zawada (*Sawade*, *Eichwaldau*), Krępa (*Krampe*, *Krampe*) i inne⁴. Na początku XIV wieku *weichbild* zielonogórski liczył zatem nie więcej niż kilkanaście wsi. Nie było to dużo w porównaniu z ówczesnym *weichbildem* górowskim, w którym w 1310 r. było ich 31, a więc prawie dwa razy więcej. Dopiero u schyłku tego stulecia liczba ta wzrosła do ponad 30. W XIX w., już w ramach powiatu (*Kreis*) zielonogórskiego, uległa podwojeniu i wynosiła 64 miejscowości.

Polskojęzyczne nazewnictwo tych miejscowości oraz informacje o mieszkańcach posługujących się tym językiem⁵, sugerują możliwość utrzymywania się tu pierwotnego polskiego prawa zwyczajowego, obok zyskującego coraz bardziej na znaczeniu wtórnego prawa niemieckiego, dysponującego już jego spisami. Pierwsze ślady przenikania prawa niemieckiego są związane przede

² K. Garbacz, *Archeologiczne i historyczne ślady rozwoju osadnictwa w regionie zielonogórskim*, [w:] *Historia Zielonej Góry. Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, red. W. Strzyżewski, t. I, Zielona Góra 2011, s. 38–42. H. Markgraf, J.W. Schulte, *Liber fundationis Episcopatus Vratislaviensis*, „Codex Diplomaticus Silesiae” 1889, Bd. XXIV, s. 143–146.

³ RS, nr 2700. Przedruk: J.G. Worbs, *Neues Archiv für die Geschichte Schlesiens und der Lausitz* 1824, Bd. I, s. 121. Także *Heinersdorf i Heinrichsdorf*.

⁴ *Beschreibung des Grünbergschen Kreises*, [w:] *Schlesien ehemals und jetzt*, Hg. Oelsner und Reiche, I (1806), s. 470–80, 553–566, 597–619; A. Förster, *Geschichtliches von den Dörfern der Grünberger Kreises*, Grünberg 1905; K. Benyskiewicz, *Zielona Góra w średniowieczu do końca XV wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry do końca XVIII wieku*, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2011, s. 85 ujęcie kartograficzne.

⁵ Liczne przykłady podaje A. Förster, *op. cit.*

wszystkim z Zieloną Górą, położoną nad rzeką Złota Łąca (*Goldene Luntze*), przy trakcie handlowym w kierunku Kozuchowa i Wrocławia oraz Krosna i Berlina⁶. Jej nazwa odwołuje się do właściwości geograficznych miejsca położenia, czyli góry i koloru jej szaty roślinnej. Najwcześniejsze dwie niemieckie nazwy, użyte w księdze uposażeń Biskupstwa Wrocławskiego, mówią o zielonym brzegu (*Grunbreg*) i zielonej górze (*Grunberg*). Jeśli nie jest to pomyłka pisarska, to w pierwszej nazwie chodzi pewnie o zielony brzeg nadrzecznej góry. Przemko głogowski (1312–1331) używał w łacińskich dokumentach nazwy łacińskiej, *Urbs Viridis Mons*⁷. Jest też wzmianka o baronach czeskich przeciwnych królowi Jerzemu z Podiebradów, którzy w 1465 r. spotkali się *in uiridi monte* (*Zelena Hora*) i zawiazali konfederację, zwaną zielonogórską⁸. Czeska nazwa Zielonej Góry (*Zelenahora*) pojawia się też w dokumencie króla Węgier i Czech Władysława z 1491 roku⁹. Taka sekwencja nazw sugeruje związek powstania samej nazwy z osadnictwem niemieckim, choć nie można wykluczyć istnienia nazwy polskiej pierwotnie. Natomiast polska nazwa (*Zielono Gora*) została użyta w dokumencie króla Władysława IV z dnia 15 maja 1641 roku, dotyczącym ochrony kupców zielonogórskich na obszarze Królestwa Polskiego¹⁰.

Początków prawa niemieckiego w Zielonej Górze kronikarska tradycja upatrywała już w drugiej połowie XIII w. Jej miejskość potwierdzają jednak dopiero dokumenty z początku XIV w. Jak się przypuszcza, przyjęła ona prawo miejskie Krosna, potwierdzone źródłowo w 1225 r.¹¹ Cieszyło się ono sporą popularnością, skoro w 1233 roku lokowano Nowogrodziec (Naumburg am Quies) *secundum formam Crostensem et Loewenbergensem*¹². Zatem również Lwówek (Löwenberg) zaczerpnął to prawo z Krosna. Wydaje się, że uczynił tak Żagań i inne miasta Księstwa Głogowskiego. Sugeruje to lokacja Szprotawy na prawie żagańskim (przed 1260 r.) i pouczenie prawne Krosna dla Szprotawy jeszcze z 1535 r.¹³ Kwestię stosowania przez Zieloną Górę prawa krośnieńskiego rozstrzygnął formalnie dopiero dokument Henryka żagańskiego, wydany w Zielonej Górze (*Grunenberg*) 26 września 1323 r.¹⁴ Nadał on Zielonej Górze wszystkie prawa miejskie Krosna.

⁶ *Lunze* — trzewia albo wnętrzności zwierzyny, określenie myśliwskie.

⁷ *300 miast wróciło do Polski*, wyd. III (poszerzone), Warszawa 1960, s. 573–579.

⁸ S.B. Klose, *Von Breslau. Dokumentirte Geschichte und Beschreibung. In Briefen. Dritter Band. Erster Theil*, Breslau 1782, s. 350–351.

⁹ GM I, s. 39–46.

¹⁰ *300 miast...*, s. 573–579.

¹¹ RS, nr 290. Na temat tego prawa wiadomo niewiele ze względu na liczne pożary, które w kolejnych latach (1459, 1482, 1631, 1708) strawiły niemal całkowicie zasoby archiwum miejskiego w Krośnie.

¹² G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel, *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, Hamburg 1832, s. 292.

¹³ F. Matuszkiewicz, *Grünbergs Bewidmung mit Crossener Stadtrecht (1323)*, 1942, ZVGS, Bd. 76, s. 47–54.

¹⁴ Tekst *ibidem*. Dokument ten w 1576 r. uważano za przywilej lokacyjny miasta.

Nie zawiera on regulacji dotyczących prawa sądowego, lecz tylko gospodarczych i handlowych, ale z ogólnej formuły confirmacyjnej wynika, że i w tym zakresie jego wpływ był wielce prawdopodobny. Problem polega jednak na tym, że treści prawa krośnieńskiego z tego okresu nie znamy. Jako ośrodek rynku lokalnego Zielona Góra posiadała prawo mili (potwierdzone w 1408 r.) i wyróżniała się gospodarczo rozwiniętą uprawą winorośli (w źródłach już w 1314 r.), sukiennictwem oraz znacznym arealem nieruchomości ziemskich (od pierwszego ćwierćwiecza XV stulecia).

O politycznym znaczeniu Zielonej Góry, już na początku XIV w., świadczy jej udział w konfederacji miast weichbildowych ówczesnego Księstwa Głogowskiego, zawiązanej 29 czerwca 1310 r.¹⁵ Dwa lata później (29 lutego) została wymieniona wraz ze swoim dystryktem (*Gruninberg cum suo districtu*) w dokumencie podziałowym ziem, którymi władali trzej książęta śląscy (Henryk, Jan i Przemko), tytułujący się panami Poznania i Żagania, wystawionym w Głogowie zapewne na sejmiku księstwa¹⁶. W 1317 r. pojawił się tutaj po raz pierwszy dziedziczny wójt. W 1349 r. Henryk głogowski przyznał Zielonej Górze prawo do zwalczania przestępstw w samym mieście i weichbildzie, analogicznie jak w Głogowie, Żaganiu, Szprotawie, Wschowie i Krośnie¹⁷. Na północny zachód od Zielonej Góry znajdował się drewniany książęcy zamek, będący w latach 1358–1365 siedzibą Jana ścinawskiego, który następnie przekazał swoją część księstwa Henrykowi V Żelaznemu (1312/21–1369)¹⁸. Składała się ona z następujących miast (wraz z weichbildami): Zielona Góra, Nowe Miasteczko (*Lynda*), Polkowice, Jędrzychów (*Heinczindorf*) i tak zwane Międzyrzecze (*Mezericz*) z Ryczeniem jako ośrodkiem¹⁹. Centrum tego terytorium była zatem Zielona Góra i można w związku z tym mówić o efemerycznym Księstwie Zielonogórskim. Po nowym podziale Księstwa Głogowskiego w 1378 r. Henryk (VIII) Młodszy zwany Wróblem (1360–1397), tytułował się księciem na Śląsku oraz panem Zielonej Góry i Kożuchowa²⁰. W jego władaniu znalazł się Kożuchów z Nowym Miasteczkiem oraz Szprotawa z Przemkowem, ponadto Zielona Góra, Sława i Sulechów. Nieco później tytułował się panem Kożuchowa i Zielonej Góry (1381, 1386)²¹. Wskazuje to, że ośrodkiem politycznym tego terytorium został Kożuchów i w związku z tym należy je nazywać Księstwem Kożuchowskim. Być może ów awans Zielonej Góry sprawił, że z 1382 r. pochodzi pierwsza wiadomość o tutejszym sędzie

¹⁵ Brakuje jej co prawda w szprotawskim akcie konfederacji, ale znalazła się w drugim jej egzemplarzu, zwanym górskim. M.J. Ptak, *Konfederacja miast Księstwa Głogowskiego z 1310 roku*, [w:] *Pro memoria. Księga dla uczczenia pamięci Profesora Krystyny Kamińskiej*, red. A. Gacy, P. Kitowski, Toruń 2013, s. 501–519.

¹⁶ GM I, s. 120–125.

¹⁷ F. Minsberg, *Geschichte der Stadt und Festung Gross-Glogau*, t. I, Glogau 1851, s. 339–340.

¹⁸ GM I, s. 171–172. Został on zburzony przez Jana II żagańskiego w 1488 r.

¹⁹ *Ibidem*, s. 183–185. Groß=Heinzendorf czyli Jędzychów na południe od Polkowic.

²⁰ *Ibidem*, s. 192–194.

²¹ *Ibidem*, s. 195–196, 199–200.

dworskim (*Hofding*), składającym się z sędziego dworskiego (*Hofrichter*) i siedmiu ławników²². Jak wynika z kolejnego znanego dokumentu z 1416 r., w kolegium ławniczym zasiadało dwóch ziemian, trzech mieszczan i dwóch sołtysów²³. Było to zatem gremium stanowo mieszane. W latach 1393 i 1395 zmarli obaj jego starsi bracia (Henryk VI Starszy i Henryk Średni Rumpold), sprawujący władzę książęcą w Księstwie Żagańskim i Głogowskim. Na mocy obowiązującego jeszcze dynastycznego prawa Piastów objął je we władanie Henryk Młodszy Wróbel, który zmarł trzy lata później i osierocił czterech synów: Henryka IX Starszego (1387/92–1467), Henryka X Młodszego (1388/96–1423), Jana I (1385/1439) i Wacława (1389/97–1430/31). Z tego dużego kompleksu terytorialnego w latach 1412–1413 zostało wydzielone Księstwo Żagańskie Jana I, natomiast w latach 1417–1418 Księstwo Krośnieńskie (Krosno, Bytnica i Świebodzin) Wacława, najmłodszego z braci, którym władał do swojej bezdzietnej śmierci w 1430/1431 r. Ponadto, w 1412/1413 r. wydzielono oprawę wdowią (wiano) księżnej Katarzynie (1360–1420), córce Władysława opolskiego i żonie zmarłego Henryka Wróbla, na którą składał się weichbild kożuchowski i zielonogórski wraz z miastami. Tytułowała się w związku z tym „z Bożej łaski księżną w Śląsku oraz panią na Kożuchowie i Zielonej Górze” (*Katherina von gotis gnaden Herrzoginne in Slesien frawe tzur freyenstadt vnd tzu Grünenberg*)²⁴. Można zatem te dwa weichbildy także nazwać Księstwem Kożuchowskim.

W czternastowiecznych dokumentach dotyczących wsi położonych w weichbildzie zielonogórskim brakuje bezpośrednich odniesień nie tylko do prawa polskiego, ale także niemieckiego. Jest to zaskakujące w kontekście częstego występowania takich dokumentów w pobliskim weichbildzie sławskim, a zwłaszcza głogowskim i górowskim. Być może była to część Śląska, w której stosunkowo wcześniej nastąpiło przemieszanie prawa polskiego z niemieckim, przy czym niemieckie zdobywało coraz większe zastosowanie, głównie w związku ze spisaniem go w *Zwierciadle Saskim* (*Sachsenspiegel, Speculum Saxonum*). W rezultacie tego procesu można mówić o miejscowym prawie zwyczajowym, którym rządziła się ludność wiejska, czyli chłopci. Powstałe w sposób spontaniczny charakteryzowało się dużym partykularyzmem.

Na szczególną uwagę zasługuje prawo ziemian, czyli głównie rycerstwa i szlachty. Zachowane dokumenty odwołują się tylko do dwóch praw: dziedzicznego (*ius haereditarium, Erbrecht*) i lennego (*ius feudale, Lehnrecht*). To pierwsze to odpowiednik dawnego polskiego prawa rycerskiego (*ius militare*), którego

²² *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreise Grünberg und Freystadt*, wyd. K. Wutke „Codex Diplomaticus Silesiae” 1908, Bd. XXIV, s. 2.

²³ *Ibidem*, s. 18. Dalsze informacje o tym sądzie zob. H. Schmidt, *Geschichte der Stadt Grünberg in Schlesien*, Grünberg 1922, s. 182–184, 211–212.

²⁴ *Die Inventare...*, s. 2, 115, 131, 166; A. Wentzel, J. Wentzel, *op. cit.*, s. 186–197. A. Wentzel, J. Wentzel, *Das jetzt bestehende Provinzial=Recht des Herzthums Schlesien und der Graffschft Glatz, Zweiter Theil. Lokal=Recht. Das jetzt bestehende Lokal=Recht des Herzogthums Schlesien und der Graffschft Glatz*, Breslau, Ratibor und Pleß 1840, s. 186–197.

zasadniczym elementem stała się alodialna własność dóbr ziemskich, ze swojej natury dziedziczna. Taki majątek nosił nazwę majątku dziedzicznego (*haereditas*, *Erbgut*, *Erb und Eigen*). Drugie z tych praw było genetycznie prawem niemieckim, spisany w drugiej części Zwierciadła Saskiego. Majątek ziemski na tym prawie nazywano krótko lennem albo majątkiem (dobrem) lennym (*Lehn-gut*), czyli w swojej pierwotnej postaci niedziedzicznym.

Majątkiem dziedzicznym był w 1306 r. Zabór (*Seporin*, *Seborin*) wraz z sąsiednimi łąkami w Łazie (*Lanzecz*, *Loos*)²⁵. W tym okresie majątki ziemskie, z potwierdzonymi źródłowo siedzibami rycerskimi (*Rittersitz*) wokół Zielonej Góry, znajdowały się już w większości w rękach właścicieli obcego (niemieckiego) pochodzenia²⁶. Nowi właściciele otrzymywali je najczęściej nie na prawie dziedzicznym, lecz lennym. Potwierdzają to późniejsze dokumenty, w których jednak bardzo często pojawia się klauzula, że zostały nadane na „dziedzicznym prawie lennym”. Jest to już przejaw przenikania podstawowych zasad prawa dziedzicznego do prawa lennego, czyli stopniowej alodializacji śląskich lenn.

W metryce ziemskiej Księstwa Głogowskiego z 1681 r. nie wykazano w weichbildzie zielonogórskim żadnej nieruchomości ziemskiej na prawie dziedzicznym, podlegającej sądowi prawa polskiego (*czud*, *Zaude*) w Głogowie. Majątkami dziedzicznymi (*Erb unndt eigen gütter*) były jednak miejscowości wchodzące w skład otyńskiego kompleksu majątkowego, miasteczko Otyń wraz z siedzibą rycerską (*Rittersitz Wartenberg*) oraz siedem wsi: Zakęcie (*Eckersdorf*, *Erkelsdorf*), Konradowo (*Kunersdorf*, *Kunnersdorf*), Sucha (*Zauche*), Klenica (*Kleinitz*), Niedoradz (*Nitteritz*, *Nittritz*), Bobrowniki (*Bobernig*), Modrzyca (*Moderitz*, *Modritz*), Kosserz (*Cosser*, *Kusser*)²⁷. Ponadto Zielona Góra posiadała dziedzicznie (*Erb und äigene Dorfschfft*) wieś Wilkanowo (*Mittgenaw*). W całym weichbildzie metryka wymieniła siedem lenn przekształconych w majątki dziedziczne (*ins Erbe*), choć w sumie było tu w tym czasie aż dwadzieścia dziewięć lenn.

W takich okolicznościach ziemianie weichbildu i miasta Zielonej Góry postanowili u schyłku drugiej dekady XV w. uregulować problem małżeńskich relacji majątkowych i ich skutków prawnych. Znalazły one wyraz w dokumencie z 1418 r., zachowanym przed II wojną światową w czterech odpisach, w rękopiśmiennych zbiorach archiwum miejskiego Zielonej Góry. Już wówczas od dawna brakowało jego oryginału. Przedrukowano go jednak w zbiorze aktów prawnych dotyczących Śląska w pierwszej połowie XVIII w. i w opracowaniu dziejów Zie-

²⁵ SR 2892. Oryginał znajdował się w Archiwum miasta Wrocławia, sygn. B 22.

²⁶ K. Benyskiewicz, *op. cit.*, s. 83 z ujęciem kartograficznym.

²⁷ Dokumentem z 24 lutego 1516 r. konfirmacja *zu Erb und Eigen*, GM I, s. 261–262; przedruk: *Matth. Polenii Antapologia pro defensione causse Sprinzensteinianae, Beilage G*. Od 1649 r. własność Jezuitów. F.Ch. Sickel, *Geschichte der Herrschaft Deutsch Wartenberg in Niederschlesien von Jahre 1433 an*, Deutsch Wartenberg 1820. Warto zwrócić uwagę na fakt, że w dokumencie hołdowniczym z 1329 r. Otyń był ośrodkiem odrębnego dystryktu Księstwa Głogowskiego, GM I, s. 129–132.

lonej Góry z połowy XIX w.²⁸ Warto przy tej sposobności zwrócić uwagę na jeszcze jeden przedruk zamieszczony w opracowaniu prawa lokalnego Śląska z 1840 r.²⁹ Został on pominięty, jak zresztą omawiany wilkierz i potwierdzający go dokument, przez autorów najnowszej monografii Zielonej Góry³⁰.

Wystawcami dokumentu są dwaj wspomniani wyżej książęta, Henryk Starszy i Henryk Młodszy (Rumpold), tytułujący się „z Bożej łaski książętami w Śląsku i panami z Wielkiego Głogowa i Szprotawy”. Zarówno formuła deigracjalna, jak i najstarszy niemiecki tytuł książęcy (*Hertzog*) podkreślały ich pierwotne, wynikające z przynależności do rodu Piastów, suwerenne prawa do tych części Śląska, pomimo uznawania zwierzchnictwa lennego króla czeskiego już od 1329 r. Prawodawczych prerogatyw Piastów śląskich nie kwestionowano i później. Tytulatura wystawców wskazuje na współrządy obu Henryków w pozostałej części dawnego Księstwa Głogowskiego, ale w dwóch odrębnych ośrodkach, w Głogowie, a ściślej w jego książęcej połowie oraz w Szprotawie. Wystawili zatem samodzielnie ów dokument, choć formalnie weichbildy kozuchowski i zielonogórski były nadal wianem ich matki Katarzyny, do których po jej śmierci przysługiwały im jednak prawa sukcesyjne.

Ze wstępnej części dokumentu confirmacyjnego wynika, że z inicjatywą jego wydania wystąpili manowie weichbildu zielonogórskiego wraz z burmistrzem i rajcami oraz całą gminą miasta Zielona Góra. Pod pojęciem manów (wiernych kochanych manów) kryli się ziemianie stanu szlacheckiego, będący poddanyimi obu książąt na podstawie przysięgi wierności, składanej w związku z posiadaniem na ich terytorium nieruchomości ziemskich, jak już wspomniano przeważnie na prawie lennym. Powołali się przy tym na wspólną potrzebę całej ziemi i miasta, która sprawiła, że się zgodnie ułożyli i uchwalili wolny wilkierz. Nastąpiło to, jak podkreślono, za radą i pełną aprobatą wszystkich osiadłych, w imieniu własnym i ich następców, we wsiach i na ziemi oraz w mieście i na majątkach w nim położonych, czyli w całym weichbildzie. Wynika stąd, że najpierw, być może w tym samym roku, odbył się sejmik weichbildu zielonogórskiego z udziałem osiadłych w nim manów oraz miasta weichbildowego, na którym podjęto stosowną uchwałę i ustalono treść wilkierza. Zebrano się na nim prawdopodobnie całkowi-

²⁸ F. Ohnesorge, *Zur Quellenkunde der Geschichte von Grünberg in Schlesien*, [w:] *Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens Friedrich-Wilhelms-Realgymnasium Grünberg in Schlesien*, Grünberg 1903, s. 6–7. Wydawca (K. Wutke) *Die Inventare...*, s. 3 odwołuje się w sprawie przedruków tylko do regestów F. Ohnesorge. J.J. Weingarten, *Fasciculi diversorum iurium...*, Nürnberg 1690, Liber I, P. III, s. 18; O. Wolff, *Geschichte der Stadt Grünberg in Niederschlesien von ihrer Entstehung bis zur Entstehung der Reformation*, Grünberg 1848, s. 62–64. Skrupulatny zazwyczaj M. Weber, *Die schlesischen Polizei- und Landesordnungen der Frühen Neuzeit*, Köln 1996, s. 622 zamieścił tylko bałamutną informację o tym statucie, bez podania miejsca opublikowania jego tekstu.

²⁹ A. Wentzel, J. Wentzel, *op. cit.*, s. 186–197 (tekst s. 205–206).

³⁰ W. Strzyżewski (red.), *Historia Zielonej Góry. Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, t. I, Zielona Góra 2011.

cie samorzutnie, kierując się ogólną wolnością do gromadzenia się w sprawach o charakterze lokalnym i podejmowania stosownych uchwał. Książęce zatwierdzenie wilkierza nastąpiło natomiast na kolejnym sejmiku szlachty i miasta Zielona Góra, odbytym w Kożuchowie, albo na wspólnym sejmiku szlachty i miast obu weichbildów. Byłyby to zatem pierwsze źródłowe przejawy funkcjonowania stanowej korporacji szlachty wraz z miastem w weichbildzie zielonogórskim, powstałym ponad sto lat wcześniej. Jest to też pierwszy przejaw prawotwórczej aktywności stanów w tym weichbildzie, w którym jako źródła prawa dominował zwyczaj i prawo zwyczajowe oraz pisane prawo zwyczajowe, ale obcego pochodzenia (saskie). Celem petentów było zatem uzyskanie aprobaty księcia jako politycznego zwierzchnika i utrwalenie w formie pisemnej treści prawa zwyczajowego uchwalonego na sejmiku.

Dokument confirmacyjny nie określał miesiąca i dnia wydania. Sugeruje to, że był on wcześniej sporządzony bez daty miesięcznej. Podano natomiast siedmiu uczestników tego aktu, określonych tu jako „kochanych wiernych”, pełniących rolę świadków i wykonawców woli wystawców. Na pierwszym miejscu został wymieniony Mikołaj (Nicolaus) Glaubitz (Glaubit), starosta kożuchowski, na drugim Mikołaj Senfftleben, a na kolejnych: Zygfryd (Siegfried) Vechner, Henryk (Heinrich) Seefeld, Zygmunt (Siegmunt) Nostitz, Krzysztof (Christoph) von Rottenburg, Henryk Burwitz. To zapewne elita polityczna ówczesnego wiechbildu kożuchowskiego i zielonogórskiego.

Niemiecka nazwa wilkierza (*Willkür*) pochodzi ze zbitki dwóch słów, *Wille* i *Kur* (*Kür*) oznaczających wolę lub chęć oraz wybór. Nie jest synonimem samowoli, arbitralności, despotyzmu i sobiepaństwa, jak podają niektóre słowniki³¹. Wilkierz stał się bowiem w średniowieczu wyrazem autonomii związku osób o cechach korporacyjnych osób prawnych, do których zaliczano kościół i niektóre jego jednostki organizacyjne (klasztery, kapituły) oraz miasta i ziemie³². Charakteryzowała się ona swobodą wyrażania własnej, zbiorowej woli i wyboru własnych (stanowych) reguł postępowania. Autonomia każdego takiego związku była oczywiście ograniczona przez inne tego rodzaju podmioty, ale przede wszystkim przez książąt i prawo książęce (*ius ducale*). Owa wolność (*libertas*, *Freiheit*) powstawała przez stosowanie od dawna określonych zachowań i reguł, bez sprzeciwu innych podmiotów albo przez umowę.

Omawiany wilkierz reguluje skutki prawne śmierci mężczyzny lub kobiety, którzy zawarli związek małżeński. Tekst nie mówi wprost o uprzednim zawarciu przez nich małżeństwa, ale wynika to z dalszych regulacji tej kwestii. W takiej sytuacji, zarówno ród mężczyzny (*Manns-Geschlecht*), jak i ród kobiety (*Weibes-Geschlecht*), oni sami i ich dzieci albo, w razie braku dzieci, inni ich dziedzice

³¹ J. Piprek, J. Ippold, *Wielki słownik niemiecko-polski*, t. II (L–Z), Warszawa 1972, s. 828–829.

³² S. Brie, *Die Lehre vom Gewohnheitsrecht. Eine historisch-dogmatische Untersuchung. Erster Theil. Geschichtliche Grundlegung (Bis zum Ausgang des Mittelalters)*, Breslau 1899, s. 223.

(*Erben*) i najbliżsi (*Nächsten*), nabywali prawo do pozostawionego przez nich majątku. Ustalono również porządek tej sukcesji, podkreślając ponownie, że dotyczy on i rodu męskiego, i żeńskiego. Opierał się on na zasadzie bliższości pokrewieństwa, wyrażonej w sformułowaniu ...*die sich zu ihrer Magschafft mehr gesippen mögen...* Chodzi tu zatem o małżonka zmarłej osoby, ich dzieci oraz kategorie „innych dziedziców” i „najbliższych”, pod którymi kryli się zapewne inni (poza dziećmi) zstępni i być może wstępni oraz krewni boczni. Główna zasada sformułowana w wilkierzu głosiła jednak, że w stosunku do „obumarłego majątku” (*an solchen Gutt, das sich so verstorben hat*) ród męski nie może mieć korzystniejszego położenia niż żeński. W związku z tym taki majątek, zarówno ruchomy jak i nieruchomy (*fahrende oder unfahrende, beweglich oder unbeweglich*) ma być podzielony na równe części. Chodzi tu najpewniej o równość mierzoną jego szacunkową wartością. Miał on być wyodrębniony od wszystkich innymi składników majątkowych, do których można było dochodzić roszczeń zgodnie z prawem.

Zostały one wymienione w następującej kolejności: podarek poranny (*Morgengabe*), część konieczna (*Musztheil*), ryszturnek rycerski (*Heergewäthe*), posag (*Geräthe*) i ubrania zmarłego (*Kleider*). Tylko w odniesieniu do ubrań zmarłego wilkierz zawiera bardziej szczegółowe regulacje. Stwierdza mianowicie, że chodzi o odzienie zmarłego, które zostało skrojone za życia obojga małżonków. Dzieci zobowiązane były przekazać ubrania zmarłego temu małżonkowi, który przeżył. Miało to nastąpić przed wszystkimi innymi podziałami majątku. W postępowaniu spadkowym należało zatem najpierw wyodrębnić najbardziej osobistą część majątku ruchomego zmarłego.

Pozostałe składniki majątkowe, ale w odniesieniu tylko do ziemian, były przedmiotem regulacji siedemnastowiecznej ordynacji ziemskiej Księstwa Głogowskiego³³. Podarek poranny ordynacja definiuje jako darowiznę, którą każdy mężczyzna stanu rycerskiego zobowiązany był uhonorować swoją małżonkę, drugiego poranka w trakcie wesela, jeśli nie była ona wcześniej przedmiotem pertraktacji. Chodzi tu zapewne o sytuację, w której pominięto ją w kontrakcie ślubnym. Nazwą tą posługiwano się też w odniesieniu do pewnych składników majątkowych, które po śmierci męża otrzymywała jego żona (wdowa), poza posagiem (geradą). Zaliczano do nich konie, krowy, cielęta i świnie oraz drewno budowlane i służące do stawiania płotów. Część konieczna (*Mußtheil*) to głównie żywność i (jej) zapasy, które mąż zbierał corocznie w celu zapewnienia wyżywienia mieszkańcom swojego domu. Z niej, po jego śmierci, wdowie należała się połowa. Ordynacja wyliczała enumeratywnie składniki należące do tej części i te, których nie można było do niej zaliczyć. Opierała się zapewne na przepisach Zwierciadła Saskiego oraz miejscowej praktyce i zwyczaju. Wyposażenie rycerskie (*Heergewette, Heergeräthe*) ordynacja definiuje jako wszystko, co na-

³³ M. Ptak, *Śląskie ordynacje ziemskie*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1979, z. 1, s. 17–35.

leży do osobistego użytku i rynsztunku mężczyzny w czasie wyprawy wojennej (*Feldzug*). Wylicza też szczegółowo jego składniki, w którym na pierwszym miejscu wymienia najlepszego, kompletnie wyposażonego konia, najlepszy miecz albo szpadę oraz zbroję. Ta część spadkowa przypadała najbliższym krewnym po mieczu (*Schwertmagen*), zarówno tuziemcom, jak i cudzoziemcom. Jeśli na tym samym stopniu pokrewieństwa (*gleiche Sipzahl*) znajdowało się kilku braci lub kuzynów, rozumianych tu niewątpliwie jako synów braci zmarłego, wówczas najstarszy syn miał pierwszeństwo do miecza. Posąg (*Gerade*) to sprzęty domowe albo znajdujące się w skrzyniach (szafach, komodach), czyli rzeczy, które służyły ozdobie, ubiorowi, potrzebom i użytkowi kobiety, ale te, które żona otrzymywała poza posagiem z innego tytułu (*Mittgiff*). Ordynacja zwraca uwagę na trzy rodzaje posagu, w zależności od tego, kto był jego sukcesorem. Pierwszy przypadał żonie po zgonie jej męża, drugi córkom po śmierci ich matki, a trzeci najbliższym krewnym matki (*Niffiel*) w przypadku braku córek (*Niffielgerade*). Ordynacja podaje bardzo długą listę składników posagu.

Wilkierz nie różnicuje majątków prawa miejskiego, ziemskiego i chłopskiego. Zwraca jednak uwagę na odrębności majątków lennych. Podkreśla bowiem, że wspomniane podziały spadkowe nie mogą szkodzić uprawnieniom manów, czyli lenników i ich majątkom lennym. Jest to w pełni zrozumiałe, ponieważ niemieckie prawo lenne mniej korzystnie regulowało sytuację prawną kobiety w majątkowym prawie małżeńskim i spadkowym. Wilkierz, jak się wydaje, miał jednak zastosowanie w majątkach lennych, ale z ograniczeniami wynikającymi z tego prawa, które się systematycznie zmniejszały w związku z procesem przenikania reguł prawa dóbr alodialnych do prawa lennego (alodializacja lenn).

W literaturze przedmiotu stwierdza się, że równouprawnienie kobiety w prawie spadkowym miast niemieckich było już powszechnie uznane w XIV w.³⁴ Wydaje się zatem, że idea ta przeniknęła do weichbildu zielonogórskiego za pośrednictwem prawa miejskiego, najprawdopodobniej Krosna. Prawo magdeburskie nie znało wspólności majątkowej i w związku z tym nie można w nim widzieć źródła inspiracji wilkierza z 1418 r. Dotyczy to także Zwierciadła Saskiego, ale w jego wrocławskiej redakcji z 1356 r., zwanej prawem ziemskim Księstwa Wrocławskiego, instytucja ta pojawia się w odniesieniu do chłopów. Autor cennej monografii na temat tego śląskiego pomnika prawa dostrzegał wyraźny wpływ prawa lubeckiego³⁵. Bardziej prawdopodobny wydaje się jednak wpływ prawa flamandzkiego i średzkiego, których cechą charakterystyczną było między innymi zrównanie praw majątkowych mężczyzn i kobiet, przejawiające się właśnie w małżeńskiej wspólności

³⁴ H. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte, Band I, Frühzeit und Mittelalter*, wyd. 2 zmienione, Karlsruhe 1962, s. 418.

³⁵ E.T. Gaupp, *Das Schlesische Landrecht oder eigentlich Landrecht des Fürstenthums Breslau von 1356 an sich und in seinem Verhältnisse zum Sachsenspiegel dargestellt*, Leipzig 1828, s. 130–131.

majątkowej³⁶. Źródłem prawa zasługującym na szczególną uwagę jest tak zwane prawo kościelne biskupa wrocławskiego Waclawa z 1415 r., które w sześciu artykułach regulowało podstawowe zasady małżeńskiej wspólności majątkowej (*communio bonorum*), mające obowiązywać w Księstwie Nyskim i innych posiadłościach Biskupstwa Wrocławskiego³⁷. W ten sposób rozprzestrzeniło się na całym Śląsku i w wielu wsiach oraz miasteczkach obowiązywało aż do XIX w. Uwagę zwraca też fakt, że zostało ono wydane przez biskupa za radą i wolą obu kapituł (katedralnej i kolegiackiej) we Wrocławiu oraz stanów ziemskich i miast. Rok confirmacji wilkierza zielonogórskiego, podobny sposób jego powstania oraz bardziej lakoniczna treść jego regulacji pozwala przypuszczać, że prawo kościelne z 1415 r. było znane jego autorom i stanowiło bezpośredni impuls dla ich działań. W tym kontekście warto przyjrzeć się kolejnemu dokumentowi confirmacyjnemu, wydanemu tylko rok później (9 stycznia) w Wielkim Głogowie przez tę samą parę książąt, ale przy udziale ich matki, który dotyczył wilkierza uchwalonego przez miasto Koźuchów i manów tamtejszego weichbildu³⁸. Jest to o tyle istotne, że sąsiedował on bezpośrednio z weichbildem zielonogórskim. Regulował podobne kwestie jak wilkierz zielonogórski, ale w odmienny sposób. W pierwszym przepisie stwierdzał, że w przypadku zawarcia związku małżeńskiego i spłodzenia dzieci wszystko, co mąż i żona wnieśli w majątku dziedzicznym albo ruchomym oraz nabyli w czasie jego trwania, ma stanowić jeden majątek. Jeśli umrze mąż wówczas dwie części majątku przypadają dzieciom, a trzecia część jego żonie. Żona (wdowa) mogła swobodnie rozporządzać swoją częścią. W przypadku śmierci żony dwie części przypadają natomiast mężowi, a trzecia dzieciom. W sytuacji wcześniejszej śmierci dzieci i następnie śmierci jednego z małżonków, po śmierci męża dwie części spadku otrzymywali jego bliżsi krewni, natomiast po śmierci żony jej bliższym należała się tylko jedna część. Wilkierz koźuchowski oparł się zatem nie na zasadzie podziału wspólnego majątku spadkowego na dwie równe części, ale na trzy („trzecizna”), przy czym dwie przypadają tylko dzieciom, mężowi i jego bliskim krewnym. Przedmiotem regulacji była też sytuacja, w której małżonkowie nie spłodzili dzieci, a mąż dał żonie podarek poranny, zgodnie z „obyczajem ziemskim” (*landes zete*)³⁹. Jeśli mąż umarł, żona miała prawo tylko do połowy podarku, natomiast w przypadku śmierci żony podarek nie wracał do niego, lecz przypadł w całości jej najbliższemu krewnemu, ale tylko w przypadku, gdy sama wniosła mężowi jakiś majątek, duży albo mały. Obie strony mogły jednak inaczej uregulować te kwestie, ale tylko tam, gdzie nabierają mocy. Chodzi tu o zwyczajowe miejsca, w których funkcjonowały sądy i kancelarie. Wilkierz koźuchowski regulował też sytuację, w której żyjący

³⁶ Z. Zdrójkowski, *Geneza prawa średzkiego i jego rola dziejowa (1223–1511)*, AUWr No 980, Historia LXX, Wrocław 1990, s. 53–69. Tak też było w prawie chełmińskim.

³⁷ M.J. Ptak, *Prejudykaty prawa kościelnego biskupa Waclawa z 1415 roku*, AUWr No 3483, Prawo CCCXV/2, Wrocław 2013, s. 19–31.

³⁸ A. Wentzel, J. Wentzel, *op. cit.*, s. 189–191.

³⁹ Zapewne *Landes Sitte*.

małżonek nie podzielił się majątkowo ze swoimi dziećmi i jedno dziecko zmarło. Wówczas pełnoprawne rodzeństwo zmarłego dziecka dziedziczyło jego udział we wspólnym i niepodzielonym majątku obojga rodziców, z wyłączeniem ojca albo matki. Na koniec jeszcze raz podkreślono, że przedmiotem spadku mogą być tylko majątki, ruchomy i dziedziczny. Na uwagę zasługuje końcowa formuła dokumentu konfirmacyjnego tego wilkierza, która była skierowana do wszystkich, którzy podlegają prawu *weichbildowemu* (*die tzu weichbilderechte gehoren*). To ciekawe sformułowanie, pozwalające na wyodrębnienie spośród wielu terytorialnych praw dawnego Śląska także prawa *weichbildowego*, będącego wyrazem autonomii *weichbildowych* korporacji stanowych w zakresie kształtowania prawa prywatnego, zwłaszcza majątkowego małżeńskiego i spadkowego. Można je też rozumieć jako prawo wspólne dla wszystkich mieszkańców określonego *weichbildu*.

Wilkierz zielonogórski miał obowiązywać, według dokumentu konfirmacyjnego, nie tylko przez okres panowania wystawców, ale także ich sukcesorów, czyli wieczyście. Mimo to został on potwierdzony przez księcia głogowskiego Henryka XI (1429/35–1476), syna Henryka IX Starszego (1387/92–1467), dokumentem wydanym w Zielonej Górze w piątek przed św. Jadwigą, tj. 14 października 1468 r. Nastąpiło to zatem bezpośrednio po śmierci współwystawcy dokumentu z 1418 r. i było wyrazem dbałości stanów o formalną akceptację wilkierza także przez nowego księcia. Zachował się tylko jego ekstrakt, przechowywany w XIX w. w aktach generalnych ziemskiego i miejskiego sądu królewskiego w Zielonej Górze jako nie uwierzytelniony odpis magistratu z 1742 r. z tak zwanej czarnej księgi. Został on sporządzony przez burmistrza i rajców w Zielonej Górze 7 marca 1718 r., czyli w trzechsetlecie zatwierdzenia wilkierza, i uwierzytelniony pieczęcią miasta. Zawiera on tylko punkt drugi tego dokumentu konfirmacyjnego, który stanowi, że jeśli mężczyzna i kobieta zawarli związek małżeński i jedno z nich umrze, wówczas żyjący małżonek otrzymuje połowę całego majątku (dziedzicznego, *Erbe*), natomiast drugą otrzymują ich dzieci (pochodzące z tego małżeństwa). Jeśli nie zostawią po sobie dzieci, wówczas druga połowa tego majątku ma przypaść najbliższym przyjaciołom (krewnym) zmarłego małżonka, kobiety albo mężczyzny.

Nie jest w pełni jasny zakres podmiotowy obowiązywania wilkierza zielonogórskiego. Wiadomo jednak na pewno, że do XIX w. obowiązywał on w samym mieście i w większości miejscowości położonych w jego *weichbildzie*, od 1742 r. w powiecie zielonogórskim. Innymi słowy – obowiązywał mieszczan zielonogórskich i chłopów okolicznych wsi. W związku z podjętą w XIX w. próbą skodyfikowania prawa prowincjonalnego Księstwa Śląskiego i Hrabstwa Kłodzkiego został on zaliczony do grupy ponad stu obowiązujących praw lokalnych. Wydaje się, że początkowo był również źródłem prawa zielonogórskich ziemian, ale najprawdopodobniej tylko do XVI w. W następnym stuleciu zaczęto bowiem w Księstwie Głogowskim tworzyć zbiory źródeł prawa ziemskiego wspólnego dla całej szlachty, ze znanym oficjalnym zbiorem Andreasa Gryphiusa, który stał się podstawą najważniejszego przedsięwzięcia legislacyjnego tego księstwa, mianowicie ordynacji ziemskiej.

The free city statute (wilkierz) of landowners of weichbild and the city of Zielona Góra (1418)

Abstract

The weichbild of Zielona Góra and the city of Zielona Góra appeared relatively late in written sources — at the turn of the fourteenth century. We find out about the city's law only from the document of prince of Żagań (1323), which granted the municipal law of Krosno. Its contents, with some exceptions for regulations on economic and trade matters, is unknown. Little is known about the rights of landowners and residents of the villages belonging to the weichbild, except that the primary, customary Polish law was gradually replaced by German law, partly written (Sachsenspiegel) but also to a large extent, customary. For this reason, the so-called free city statute (wilkierz) (Freye Willkühr) written down by landowners and by the city of Zielona Góra, confirmed by the Dukes of Głogów in 1418, deserves special attention. The city statute regulated, in a succinct form, the basic principles of matrimonial and inheritance law, forming a system known as the marital community of property (Güter = Gemeinschaft, communio bonorum). Initially, it concerned not only townspeople and peasants but also landowners. It is noteworthy that for very long, because until the nineteenth century, this city statute (wilkierz) was in force in the towns and villages of the district (Kreis) Zielona Góra, as a so-called local law (Premise = Recht).

Freie Willkür der Gutsbesitzer des Weichbildes und der Stadt Grünberg aus dem Jahre 1418

Zusammenfassung

Das Grünberger Weichbild und die Stadt Grünberg traten in den schriftlichen Quellen relativ spät auf, an der Wende des 13. zum 14. Jahrhundert. Über das Recht der Stadt erfahren wir erst aus einem Dokument des Saganer Fürsten aus dem Jahre 1323, in dem ihr das Stadtrecht von Krosno verliehen wurde. Sein Inhalt, außer einigen Regelungen betreffend die wirtschaftlichen und die Handelsbelange ist nicht bekannt. Wenig wissen wir auch über die Rechte der Gutsbesitzer und der Dorfbewohner, die vom Weichbild umfasst waren, lediglich das, dass das ursprüngliche polnische Gewohnheitsrecht allmählich durch das deutsche, teilweise niedergeschriebene Recht, obwohl auch in hohem Maße eines Gewohnheitscharakters, (Sachsenspiegel) verdrängt war. Deshalb verdient die durch die Grünberger Gutsbesitzer und die Stadt niedergeschriebene sog. freie Willkür, die durch die Glogauer Fürsten 1418 konfirmiert wurde, eine besondere Aufmerksamkeit. Sie regelte in einer lakonischen Form die wichtigsten Grundsätze des Ehegüterrechtes und des Erbrechtes, die ein System der ehelichen Gütergemeinschaft bildeten (Güter=Gemeinschaft, communio bonorum). Sie galt anfänglich nicht nur für die Bürger und Bauern, sondern auch für die Gutsbesitzer. Bemerkenswert ist auch die langfristige, weil sogar bis zum 19. Jahrhundert reichende, Geltungsdauer dieser Willkür in den Städten und Dörfern des Grünberger Kreises, als eines sog. Lokalrechtes.

Keywords: Silesia, the Duchy of Głogów, weichbild of Zielona Góra, city statute, marital common property (bonorum).